

*Бондар Н. А.,
аспірант кафедри приватного та соціального права
Сумського національного аграрного університету*

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЮРИДИЧНОЇ (ПРАВНИЧОЇ) ОСВІТИ В ЕМІГРАЦІЇ У ХХ СТОЛІТТІ

Анотація. У статті досліджено особливості формування та розвитку української юридичної (правничої) освіти в еміграції, зокрема в Українському вільному університеті та Українському католицькому університеті ім. св. Климента у ХХ столітті. Здійснено аналіз та з'ясовано особливості навчального процесу. Зроблено висновки, що формування юридичної (правничої) освіти в еміграції відрізнялось від радянської моделі освіти завдяки запозиченню досвіду західних університетів, а стандарт якості підготовки кваліфікованих фахівців забезпечувався кропіткою роботою викладачів.

Ключові слова: юридична (правничка) освіта, навчальний процес, студентоорієнтоване навчання, програми навчальних дисциплін, традиції вищої освіти.

Постановка проблеми. Реформування сучасної юридичної освіти є надзвичайно важливим фактором розвитку суспільства та правової держави. Вивчення та дослідження історичного процесу формування юридичної освіти в Україні та поза її межами надають цінний досвід у реформуванні сучасної юридичної (правничої) освіти. Ці знання допомагають усвідомити цінність витоків юридичної (правничої) освіти, які формувались під впливом різних історичних періодів та подій.

Дослідженням проблеми історичного процесу становлення та розвитку унікальних навчальних закладів займалися переважно історики О.Я. Гаранін, С.В. Віднянський, В.І. Кучер, Ю.І. Макар, С.П. Наріжний, І.С. Руснак та інші. Попри наявність значної кількості праць історичного характеру, досліджень безпосередньо розвитку юридичної (правничої) освіти в еміграції не було.

Метою статті є висвітлення особливостей формування та розвитку юридичної (правничої) освіти в еміграції, зокрема в Українському вільному університеті та Українському католицькому університеті ім. св. Климента у ХХ столітті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Події початку ХХ століття, внаслідок яких українці зазнали поразки у боротьбі за свою незалежність, стали причиною еміграції української інтелігенції, а отже, науковців, викладачів та частини студентства. Це послужило фактором того, що за ініціативою проф. О. Колесси у 1921 році у Відні був заснований вищий навчальний заклад та науково-дослідна установа української еміграції – Український вільний університет (далі – УВУ). УВУ був створений як перехідна, тимчасова інституція, що мала повернутися на рідну землю [11, с. 19].

УВУ є хронологічно першою українською вищою школою за кордоном. Заснований він був Союзом українських журналістів і письменників, головою якого був д-р В. Кушнір, а також Товариством прихильників освіти (голова д-р С. Дністрянський) та Українським соціологічним інститутом (голова проф. М. Грушевський) [6, с. 110].

Спочатку в УВУ було створено два відділення – філософське та права і суспільних наук. Адміністративними та організаційними справами відала Рада (Сенат), яка складалася з ректора, проректора, деканів та продеканів. Науковими справами відали колегії професорів кожного факультету.

Перший навчальний семестр розпочався з 17 січня 1921 року та тривав до початку травня. На відділ права і суспільних наук було зараховано лише 25 студентів. Навчальний план складався з таких дисциплін: український кооперативний рух та його економічні підстави; теорія права; конституційне право; міжнародне право; теорія кримінального права; монархія і республіка; злочини держави; парламентарна і радянська форми влади; критичний огляд економічних теорій; генеза права; державне право; право, етика, релігія і справедливість; історичний огляд українського права та адміністративне право. Направничому відділі викладали 6 професорів та 1 доцент [11, с. 67].

У жовтні 1921 року УВУ був перенесений з Відня до Праги, цьому передувало декілька умов: прихильність президента Чехословацької Республіки Томаша Г. Масарика та уряду, адже було запропоновано матеріальне забезпечення університету та субсидії для студентів; наявність значної кількості української академічної молоді у Празі. Як свідчать статистичні дані Українського громадського комітету, в Чехословацькій Республіці відділом опікування, завданням якого була допомога українським емігрантам, на 01.07. 1924 року було зареєстровано 5 209 осіб, з яких 52,4% – селяни, 12,4% – робітники, 32,4% – інтелігенція, 1,4% – торговці, 1,4% – землевласники. Люди віком від 25 до 34 років складали 53,1%. З вищою освітою – лише 171 особа з 5 209 осіб [10, с. 11–12]. Найбільше українських студентів за кордоном України перебувало в Чехії. На 1 вересня 1923 р. тут нараховувалося 1 360 студентів, а 1 березня 1924 р. було вже 1 896 (зокрема, 141 студентка) [6, с. 71].

Саме у Празі навчальний заклад остаточно отримав назву «Український вільний університет». Власних приміщень в університеті не було, тому вони були орендовані у Карловому університеті. Заняття проходили у другу зміну, що давало можливість студентам навчатися водночас у двох університетах. Той факт, що заняття проходили в найстарішому навчальному закладі, на нашу думку, сприяв запозиченню досвіду та традицій європейських університетів під час організації навчального процесу та наукової роботи викладачів.

Досліджуючи архівні документи УВУ, можна стверджувати, що в ньому навчалися не лише українці, а й німці, білоруси, румуни, мадяри, євреї, латини та росіяни [11].

Саме у Празі Рада (Сенат) УВУ висловила бажання мати три факультети: правничий, філософський та природничий, але чеські чиновники мали заперечення з цього приводу. Отже, залишилось два факультети, але філософський був поділений

на два відділи: історико-філологічний та природничо-математичний.

Навчання на факультеті права і суспільних наук здійснювалося посеместрово, програми навчальних дисциплін затверджувались Міністерством шкільництва і освіти Чехословацької Республіки. Так, у зимовому семестрі 1921–1922 н. р. студентам пропонувалися такі дисципліни: теорія права, історія права, право цивільне, право карне, право державне, право адміністративне, право міжнародне та економічні науки. Літній семестр передбачав загальну історію права, римське право, українське право, цивільне право, політичне (державне) право, міжнародне право, економічні науки та статистику [11, с. 77]. Пізніше були запропоновані такі курси, як торгове та морське, фінансове, церковне право, цивільне право та цивільний процес, енциклопедія права, теорія кооперації. Під час підготовки правників викладались не лише суто юридичні дисципліни, метою студіювання яких було оволодіння майбутніми фахівцями комплексом як теоретичних, так і практичних знань для удосконалення фахових компетенцій. Взагалі підготовка слухачів в УВУ мала яскраво виражений формат студенто-центричного навчання.

Кількість предметів і лекційних годин у різних семестрах була неоднаковою: у 1923/24 навчальному році, наприклад, у програмі зимового семестру було 72 предмети (136 годин на тиждень), а в літньому – 78 предметів (150 годин) [1, с. 46].

Студенти (слухачі) університету згідно з правилами поділялися на звичайних і надзвичайних: перші під час вступу до УВУ мали пред'являти дипломи про середню освіту, другі (випускники реальних шкіл, яких було обмаль) – здавали додаткові іспити. Випускники УВУ (ними були слухачі, які протягом 8 семестрів прослухали певний мінімум лекційних годин: на факультеті права і суспільних наук – 140 годин за семестр) складали піврічні колоквіуми та абсолюторні іспити й одержували абсолюторії (дипломи) факультетів УВУ [1, с. 26].

У різні періоди існування університету серед докторантів факультету права та суспільних наук були такі відомі особистості, як С. Дністрянський, О. Андрієвський, О. Баранів, Л. Білецький, Р. Вірер, Б. Вітошинський, С. Галамай, О. Ейхельман, Р. Лашенко, К. Лоський, О. Одарченко та багато інших відомих науковців. Науково-педагогічна праця професорів УВУ складалася з викладів для студентів, провадження різних практичних вправ, проведення іспитів та колоквіумів, рецензування праць (дисертаційних, габілітаційних та про підвищення кваліфікацій) [6, с. 127]. Водночас із лекціями професори університету керували численними семінарами, які поглиблювали знання студентів, привчали їх до самостійної роботи. Як правило, на них обговорювалися студентські реферати. До речі, якщо відвідування студентами лекцій було обов'язковим згідно з демократичними традиціями західних вузів, то їх участь у певній кількості семінарів була обов'язковою. Незарахований семінар міг стати причиною незарахування всього семестру [1, с. 47].

Професори УВУ мали щотижнево по 5 годин занять, 3 з них були лекційними, а 2 години – семінарські або просемінарські заняття. У приватних доцентів було по 3 години занять.

У зв'язку з нестачею коштів і водночас необхідністю забезпечення навчального процесу викладачі УВУ видавали конспекти викладів до майже всіх дисциплін, більша частина яких зберігається в архівах УВУ. Так, потрібно зупинитися на окремих викладах, виданих УВУ. У 1921 році був надрукований перший

підручник юридичного спрямування – «Римське право» Костя Лоського [5]. У 1923 році проф. Р. Лашенко були підготовлені та надруковані «Лекції по історії українського права» [4]. Того ж 1923 року був надрукований перший том видання «Загальна наука права і політики» проф. С. Дністрянського [3]. Відомим науковцем, докт. Ю. Старосольським у 1947 році був виданий «Нарис карного процесу» (це був підручник з карно-процесуального права) [9]. Доцентом О. Юрченко у 1948 році було видано «Чинне право в Україні (нарис основних засад)», метою цього видання, окрім навчальної, було надати систематизований огляд основних засад і принципів державно-правового порядку та правових інститутів, які діяли на більшій частині українських земель того періоду [13] та багато інших. Усього було видано та надруковано понад 200 видань з юридичної тематики, більшість із них були українською мовою. Окрім того, видавався збірник наукових праць «Наукові записки УВУ». Ми погоджуємося з думкою С. Наріжного, що деякі з цих курсів визнані наскрізь оригінальними, а всі вони разом становлять дуже цінну вкладку в історію розвитку української науки взагалі [6, с. 128].

УВУ був заснований з огляду на потреби української еміграції, але після скасування українських кафедр у Чернівецькому та Львівському університетах та після знищення університетів у радянській Україні УВУ лишився єдиним українським університетом у цілому світі й на нього припало завдання репрезентувати українську університетську науку. [6, с. 135].

Науковці, які досліджували історію розвитку УВУ, виділяють основні періоди залежно від місць існування навчального закладу: 1) віденський – від 1920 р. до вересня 1921 р.; 2) празький – жовтень 1921 – середина 1945 р.; 3) мюнхенський – осінь 1945 – сьогодення.

У травні 1945 року весь склад УВУ змушений був переїхати до німецької Баварії. Це пов'язано зі вступом Червоної Армії до Праги. З 1945 року до сьогодні діяльність університету пов'язана з Мюнхеном.

У 1948 році був прийнятий статут університету, оригінал якого зараз зберігається в архіві УВУ як цінне джерело вивчення та дослідження діяльності навчального закладу цього періоду. Стаття 3 статуту визначала мету УВУ: а) плекати всі галузі науки, а зокрема ті, що безпосередньо або посередньо стосуються української нації, і розвивати основи української культури як складової частини культури людства; б) навчати і підготовляти український фаховий і науковий доріст, тобто підрастаюче покоління [2, с. 205]. Відповідно до статуту 1948 року факультет права і суспільно-економічних наук був розділений на окремі факультети – правничий та суспільно-економічних наук. У цьому історичному документі використовується термін «правничий» факультет, але він розуміється також як і юридичний, тобто як тотожні поняття. Навчання в університеті велось українською мовою, іноді іншими мовами. Обов'язковим було знання іноземної мови.

У статуті УВУ 1948 року були визначені всі організаційні положення діяльності університету в цілому та факультетів зокрема. Так, факультет визначався як автономна (всередині університету) корпорація, що розвиває одну групу зв'язаних між собою наук і знань та виконує мету і завдання університету згідно з цим статутом та під зверхнім доглядом Сенату і Загальної професорської колегії. Факультет складається з окремих кафедр, що ними керує професор або доцент-суплент. Органі-

зацію факультету, кількість його кафедр та всі його чинності визначають окремі правила студій факультету, затверджені Сенатом. Органами факультетів є Декан і Проректор, Рада факультету, Секретар факультету [2, с. 210].

Забезпечували навчальний процес звичайні професори, надзвичайні професори, доценти-супленти, доценти, викладачі, лектори. 16 вересня 1950 року Баварське Міністерство освіти надало право УВУ давати науковій ступені магістра та доктора, це допомогло вирішити кадрові питання в університеті.

У статуті згадується дисциплінарна відповідальність студента, зокрема усне та письмове попередження, відсторонення від навчання на один семестр та виключення з університету. Якщо ж студент не погоджувався, то він мав право звернутися до Університетського суду. Компетенція суду полягала у тому, щоб вирішувати спори про відповідність університетських актів статуту, вирішувати спори між органами та працівниками, студентами університету, а також приймати рішення у дисциплінарних справах.

Щоб уявити собі конкретно, що саме зробив УВУ за весь час свого існування, треба подивитися, скільки української молоді пройшло через його аудиторії. З 1921 до 1941 року випустилося з УВУ 11 068 студентів, але ця цифра, на думку відомого історика Н. Полонської-Василенко, потребує перевірки. Характерне число докторантів УВУ. У Празі було промовано 37 докторів філософічного факультету (з 1924 до 1939 року), 112 – у Мюнхені (з 1946 до 1970 року), разом – 149 осіб. На факультеті права й суспільно-економічних наук у Празі (до 1941 року) – 95, а в Мюнхені (з 1946 до 1970 року) – 128, разом – 223. Усього за весь час 1924–1970 рр. – 372 доктори [7, с. 26].

З 2000–2001 навчального року в УВУ діє три факультети: україністики, філософський та факультет державних та економічних наук. Вступати на навчання мають право особи, які вже мають вищу освіту, високий середній бал з профільних дисциплін, знають німецьку або англійську мову. Протягом двох семестрів студенти спеціалізуються та доповнюють свої знання, отримують ОС «Магістр» та право вступу до докторантури.

Отже, ми погоджуємося з думкою Л. Рудницького, що будучи еміграційним університетом, УВУ розпочав свою діяльність після Першої світової війни і продовжував її в часи холодної війни як бастион еміграційної науки, щоб у часи незалежності стати правдивим міжнародним університетом, який слугує каналом транспортування думок між Сходом і Заходом. Наділений найкращою академічною традицією та вірою у майбутнє України, УВУ був і залишається спільнотою викладачів і студентів, яких об'єднують пошуки правди, пов'язаної з академічною свободою та ідеалами демократичного суспільства у вільній та незалежній Україні [8, с. 84].

Сьогоднішня відзначилась достатньою інформацією щодо розвитку і діяльності УВУ, але беззаперечним є той факт, що найкращі традиції вищої школи, які існували в цьому університеті, є надзвичайно актуальними з огляду на реформування сучасної вищої освіти, зокрема і юридичної.

Досліджуючи розвиток української юридичної освіти за кордоном у ХХ столітті, потрібно згадати про правничий факультет Українського католицького університету ім. св. Климента (далі – УКУ), адже відомо, що юридична освіта і наука мала свій початок у вивченні не лише римського права, а й канонічного.

Український католицький університет ім. св. Климента був заснований у 1963 році у Римі та був спадкоємцем Греко-като-

лицької богословської академії у Львові (1929–1944 рр.), відкритої ще митрополитом Андрієм Шептицьким. Першим ректором академії став Йосиф Сліпий. Після приходу до Галичини радянських військ академію було закрито і лише у 1963 році, після повернення з каторги Йосифа Сліпого, його діяльність була відновлена у Римі як Українського католицького університету ім. св. Климента.

Друкованих матеріалів того часу мало, але збереглося видання 1967 року, яке містить Конституцію УКУ латинською та українською мовами [12].

УКУ визнавався науковою установою церковно-канонічного права Східної Церкви. В університеті було відкрито п'ять факультетів: богословський, філософсько-гуманістичний, природничо-математичний, права і суспільних наук, а також медично-фармацевтичний.

Керування університетом здійснював ректор, який обирався на три роки. Допоміжним органом був Сенат, до складу якого входили проректор, декани та проректори. Деканів обирали у кінці навчального року на один рік.

На факультеті права і суспільних наук діяли такі кафедри: римського права, візантійського права, українського права, міжнародного права і його історії, суспільних наук, кримінального права, економіки, політичних наук, історії модерних суспільно-політичних рухів, філософії права [12, с. 13].

Слухачі були звичайними, тобто мали середню освіту, та надзвичайними, тобто які досягли 18 років та мали достатні знання. Звичайні слухачі отримували іматрикуляційну карту, в якій зазначалися ім'я, прізвище та дата народження, вона підписувалася ректором та деканом, індекс – аналог сучасної залікової книжки, до неї заносились всі прослухані курси та складені іспити. А от надзвичайні слухачі не мали права отримувати диплом. Слухач переводився на наступний курс лише після складання всіх навчальних предметів. Для оцінювання знань студентів використовувались такі оцінні категорії: відмінно, дуже добре, добре, задовільно і незадовільно.

Цікаво, що у Конституції УКУ також передбачена дисциплінарна відповідальність студентів, яка включала такі складники: догана від декана, догана від професорської колегії, виключення слухача за згодою ректора [12, с. 16].

Навчальний рік починався 1 жовтня та завершувався 1 липня, зимовий семестр тривав до 1 березня. Передбачені були канікули та вихідні дні: різдвяні – з 24 грудня до 15 січня; великодні, а також всі неділі й урочисті свята.

Студенти не мали права навчатись на двох факультетах водночас, але могли бути слухачами окремих курсів. Переходити на навчання з одного факультету на інший дозволялось лише на початку навчального семестру.

Заняття проходили у формі викладів, просемінарів, семінарів і лабораторних робіт. В університеті діяла бібліотека, музей та архів УКУ.

Університет надавав два освітніх ступеня – ліценціат та докторат. Ліценціата отримував студент, який прослухав всі семестри та успішно склав усі іспити, написав та захистив семінарійну роботу та склав двогодинний іспит з основних предметів.

У 1994 році навчальний заклад був відновлений під назвою «Львівська богословська академія», а вже з 28 червня 2002 року цей навчальний заклад називається «Український католицький університет».

Висновки. Засновані емігрантами навчальні заклади мали на меті збереження української мови, культури, вони стали освітніми та науковими осередками та сприяли формуванню нових поколінь освіченої української інтелігенції. Результати проведеного історико-правового аналізу наукової літератури та архівних документів дають підстави для висновку, що проблема становлення та розвитку юридичної (правничої) освіти України в еміграції мало висвітлена українськими науковцями.

У ході дослідження були визначені характерні риси та особливості юридичної освіти в еміграції у ХХ столітті:

1) юридична освіта в еміграції кардинально відрізнялась від радянської моделі юридичної освіти цього періоду, адже останній притаманне дотримання партійної ідеології, інституційна одноманітність. Це суперечило принципу університетської автономії;

2) особливості навчального процесу проявлялись у студентоорієнтованому навчанні, яке забезпечувалось різноманітними формами навчання, розвитком критичного мислення у студентів, обов'язковим знанням іноземної мови;

3) запозичення досвіду західних університетів;

4) основними навчально-методичними нормативними документами з підготовки фахівців-правників були навчальні програми дисциплін, навчальні плани, а також статuti університетів, які затверджувались у чітко встановленому порядку;

5) високий стандарт якості освіти забезпечувався колосальною працею викладачів у підготовці та друці актуального навчального матеріалу та власного наукового доробку.

Завдяки злагоженій роботі викладачів та студентів університетів ці інституції не лише розвивались, а і надавали можливість українській молоді отримувати якісну вищу освіту.

Таким чином, підготовка фахівців-правників за межами України здійснювалась вищими навчальними закладами з багаторічною історією існування, з власними традиціями та особливостями організації навчального процесу підготовки юристів за допомогою плеяди авторитетних науковців-викладачів, які забезпечували навчання майбутніх поколінь юристів.

Література:

1. Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). Київ, 1994. 83 с.
2. Гаранін О. Статут Українського вільного університету в Мюнхені. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Haranin_Oleksandr/Statut_Ukrainskoho_vilnoho_universytetu_v_Miunkheni.pdf (дата звернення: 18.02.2018).
3. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Т. 1. Прага: Український університет, 1923. 393 с.
4. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. 1: Княжа доба. Література. Пам'ятники права. Історія державного права. Прага: Український університет, 1923. 146 с.
5. Лоський К. Римське право. Відень: Український університет, 1921. 126 с.

6. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша. Прага, 1942. 372 с.
7. Полонська-Василенко Н. Український Вільний Університет (1921–1971). Український історик. 1971. № 1–2. С. 17–27. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/PolonskaVasylenko_Nataliia/Ukrainskyi_Vilnyi_Universytet_19211971/ (дата звернення: 18.02.2018)
8. Рудницький Л. 90-ті роковини Українського Вільного Університету. Universitas Libera Ucrainensis 1921–2011 / Український Вільний Університет 1921–2011. Мюнхен, 2011. 828 с.
9. Старосольський Ю. Нарис карного процесу. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1947. 133 с.
10. Три роки праці Українського громадського комітету в Ч.С.Р. 7/VII/1921-7/VII/1924. Прага: Друкарня «Легіографія», 1924. 104 с.
11. Український В. Університет в Празі, в роках 1921–1922. Прага: Державна Друкарня в Празі, 1924. 234 с.
12. Український Католицький Університет ім. св. Климентія Папи і його правна основа. Рим, 1967. 32 с.
13. Юрченко О. Чинне право в Україні. Нарис основних засад. Ч. I. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1948. 88 с.

Бондарь Н. А. Исторические аспекты развития украинского юридического (правового) образования в эмиграции в ХХ веке

Аннотация. В статье исследованы особенности формирования и развития украинского юридического (правового) образования в эмиграции, в частности в Украинском свободном университете и Украинском католическом университете им. св. Климента в ХХ веке. Осуществлен анализ и выявлены особенности учебного процесса. Сделаны выводы, что формирование юридического (правового) образования в эмиграции отличалось от советской модели образования благодаря заимствованию опыта западных университетов, а стандарт качества подготовки квалифицированных специалистов обеспечивался кропотливой работой преподавателей.

Ключевые слова: юридическое (правовое) образование, учебный процесс, студентоориентированное обучение, программы учебных дисциплин, традиции высшего образования.

Bondar N. Historical aspects of Ukrainian legal education's development in emigration during XX century

Summary. Peculiarities of Ukrainian legal education's formation and development in emigration during the XX century were explored in the article, first of all in the Ukrainian Free University and the Ukrainian Catholic University named after St. Clement. The analysis was done and the features of the educational process were analyzed. It was concluded that the formation of legal education in emigration differed from the Soviet model of education, because of borrowing Western universities' experience. The standard of training's quality of specialists was provided with the painstaking work of professors.

Key words: legal education, educational process, student-oriented education, curriculums, traditions of higher education.